

Мельниченко Г. В.,

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри германської філології

та методики викладання іноземних мов

Південноукраїнського національного педагогічного університету

імені К. Д. Ушинського

СЕМАНТИЧНІ ЗМІНИ ЯК ІНТРАЛІНГВІСТИЧНИЙ ФАКТОР РОЗВИТКУ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ ДАВНЬОАНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті аналізується сутність поняття «семантичні зміни лексичного складу мови». Виокремлено типи семантичних змін: кількісні (звуження значення та розширення); якісні (метафоризація, метонімізація) та аксіологічні (амеліорація, пейорація). Встановлено, що процес семантичних змін у давньоанглійський період відбувався здебільшого шляхом метафоричного перенесення та звуження значення.

Ключові слова: семантичні зміни, розвиток словнику, давньоанглійський період, метафора, метонімія, звуження, генералізація, амеліорація, пейорація.

Постановка проблеми. Інтралінгвістичні, або внутрішньомовні, фактори розвитку мови визначають постійний рух одиниць різних рівнів мовної системи; розуміння цих факторів уможливило усвідомлення напрямку й закономірностей еволюції мови у цілому та її системного характеру. З-поміж внутрішньомовних факторів розвитку мови явище семантичної зміни лексичного складу є найбільш системоутворюючою змінною, а вивчення його вбачається релевантним засобом осягнення іманентних властивостей мови та менталітету нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема семантичних змін словникового складу мов порушується у роботах Л. Блумфільда, Е. Кошкіної, О. Кругляк, Є. Лазаревич, Г. Пауля, Л. Струганець, Е. Траугот, П. Хоппера, З. Харитончик, М. Черкасової та інш. Означені дослідження розкривають причини й фактори зміни значення мовних одиниць лексичної системи, описують види семантичних трансформацій на прикладі різних мов – англійської, німецької, молдавської та інших. Вивчення ж семантичних трансформацій у лексичному складі англійської мови у давньоанглійський період є недостатньо вивченим, натомість освітлення даної проблеми могло б сприяти кращому розумінню процесу формування картини світу англійців на стадії зародження й становлення нації. Останнє підтверджує значущість й актуальність обраної проблеми дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати семантичні трансформації лексичного складу англійської мови на початку її формування, тобто, у давньоанглійський період, зосереджуючись на інтралінгвістичному, історико-когнітивному, аспекті означеної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Семантичні зміни – історично зумовлені зміни лексичного значення внаслідок модифікації семантики вже існуючих слів. В основі їх – якісні й кількісні зміни у сигніфікаційному полі, що відображають

концептуально-семантичний розвиток значення знаку під впливом історичних подій та законів мислення. Семантичні зміни відбуваються внаслідок властивості сигніфікаційного поля накопичувати інформаційний потенціал за весь історичний період існування знаку. Під час семантичних змін відбувається передача певного обсягу концептуальної інформації вихідного, родового значення новому. При цьому задіюється закон економії мовних засобів, адже розширення сигніфікаційного поля не вимагає ані змін зовнішньої форми, ані залучення нового знаку. Відтак, усі семантичні зміни призводять до полісемії.

Причини семантичних змін прийнято ділити на екстра- та інтралінгвістичні. Семантичні зміни інтралінгвістичного рівня викликані когнітивними та емотивними факторами у парадигмі мови. Когнітивні фактори зумовлені розвитком мислення, пізнавальної діяльності людини, потребою називати і виражати поняття, скажімо, більш диференційовано. Емотивні – викликані потребою виражати почуття. Урахування потенціалу мови як засобу відображення картини світу конкретної нації пояснює активізацію означених факторів у лексемах однієї мови й відсутність їх прояву в іншій [1, с. 40].

У вивченні типів семантичних змін ми будемо дотримуватися класифікації, що узагальнює запропоновані Г. Паулем та Е. Кошкіною рівні [1], [2]. Згідно з даною класифікацією, будемо говорити про кількісні семантичні трансформації (звуження значення слова та його розширення); якісні – перенесення значення (метафоризація, метонімізація) та аксіологічні зміни (амеліорація, пейорація).

Проаналізуємо основні види семантичної зміни слів на момент зародження англійської мови.

У ході звуження обсягу значення слово набуває конкретнішого значення. Звуження демонструє повну втрату семантичних елементів основного значення або скорочення його обсягу. Наприклад, лексема *greetan* (*greet*) ймовірно розвинулася з праїндоевропейської форми **gr̥etan* («відбивати», «віддзеркалювати», «спонукати говорити», або ширше – «реагувати голосом або емоцією, або побачене») і у давньоанглійський період із-поміж багатьох інших несла значення «вступати у контакт з», поєднуючи множинність таких гіпонімів, як «нападати», «звертатися», «вітати», «скорботи»\«оплакувати», «триматися», «торкатися», «наближатися». Зіткнення подібних за значенням давньоанглійських синонімів *trigan* «скорботи», «оплакувати», «турбуватися» та *greetan* призвело до втрати останнім даного елементу. Аналогічно,

боротьба синонімів усередині лексичної системи мови після норманського завоювання та отримання у результаті запозичення лексеми *adresse*, *accoster* та *attaquer* позбавила лексему *greatan* значень «нападати», «звертатися». Зрештою, дана лексема зберігає значення «вітати» як основне, проте значення «скорботи», «оплакувати» залишається у периферії його значень.

Отже, процес звуження значення у давньоанглійській мові відбувається, здебільшого, у результаті зіткнення синонімів та під впливом закону мовної економії.

До категорії звуження значення можна віднести слова *saw* – «відсікати пилою» (від прайндоевропейського кореня **sek-* – «відсікати»); *root* – «корінь» (від прайндоевропейського **wrad-* – «гілка», «корінь»); *carve* – «висікати», «гравірувати» (від прайндоевропейського **gerbh-* – «шкрябати»); *hunt* – «полювати» (від прагерманського **huntojan* – «схопити») та інш.

Під час розширення обсягу значення видове поняття, притаманне денотату, розвивається у родові. Означений процес спостерігається, коли йдеться про перехід слова з вузькосоціальної (термінологія, жаргонна лексика) до загальноживаної сфери вжитку, причому основне значення не втрачається повністю, а відступає у периферійну зону. Наприклад, прайндоевропейський корень **der-*, який мав значення «здивати шкіру», «знімати шкірку», розширив семантичне коло у давньоанглійському *tegan* до значення «розривати», «роздирати».

Розширення значення часто супроводжується конотативними змінами, зазвичай від негативного або табуованого до нейтрального. Наприклад, давньоанглійське *beran*, сума значень якого збігається з сучасним *to bear*, походить від прайндоевропейського **bher-* – «нести тягар» або «народжувати», але вже у давньоанглійський період слово поєднується у сполучення *eall þing beran* (витримати все), *beran zær* (нести списа), *beran hætt* (носити капелюха) тощо, тобто, у ході розвитку сема «тягар» відходить на задній план, і замість нього дієслово тепер може сполучуватися з будь-яким додатком.

До цієї ж категорії віднесемо давньоанглійські лексеми *andswaru* (*answer* – відповідь, від прайндоевропейського **ant-* і *-swaru* «твердження під присягою у відповідь на звинувачення»), *belt* (*belt* – ремінь, від прагерманського **baltjaz* «ремінь для зброї, меча») та інш. Як бачимо, тут поняття з більш обмеженим обсягом значень і більш складним змістом замінюються на поняття з більш широким обсягом, але менш складним змістом.

Інший вид кількісної семантичної трансформації – перенесення найменування – охоплює явища метафори і метонімії та їхні підвиди.

Метафоричне перенесення поєднує під загальним найменуванням декілька денотатів на основі загальної ознаки.

Як зазначає М. Антонюк [3, с. 3], метафора була активним джерелом концептуалізації та вербалізації понять у давньоанглійській мові, оскільки запозичення у цей період не було продуктивним способом позначення нових реалій. Відтак, до метафори вдавалися насамперед для того, щоб заповнити певну лексичну лакуну.

Попри те, що метафоричні і метонімічні перенесення на стадії давньоанглійського періоду ще не є продуктивними засобами розвитку багатозначності (це пояснюється синтетичним складом мови, оскільки складні за морфологічною

структурою слова здебільшого характеризуються однозначністю), вони вже представляють майже всі типологічні групи означених феноменів.

Так, давньоанглійська метафора може бути номінативною, когнітивною та образною. Давньоанглійська номінативна метафора активно вживається для розвитку найпростішої термінології. Прикладом номінативної метафори можна вважати давньоанглійське слово *cylen* (*kiln*), яке утворилося шляхом перенесення значення з прайндоевропейського **rekw-* – «готувати, доводити їжу до стану готовності» – до «піддавати гончарні вироби дії вогню з усіх боків», спираючись на схожість у дії та меті дії. Іншим прикладом номінативної метафори є власні імена, утворені поєднанням двох основ шляхом порівняння людини зі здебільшого величними, героїчними речами, завдяки притаманним народу героїчним, войовничим цінностям. Наприклад, ім'я *Æðelgar* поєднує у собі значення *æðele* – «благородний» та *gār* – «спис»; *Eadgar* – *eād* – «багатство», та *gār* – «спис»; *Grimward* – *grima* – «маска/шолом» та *ward* – «охоронець, вартовий».

Віддзеркалюючи соціальний досвід народу того періоду, давньоанглійська когнітивна, або концептуальна, метафора репрезентує бачення об'єкту (абстрактного) крізь образ іншого (конкретного), на основі схожості між ними. Так, давньоанглійське дієслово *þreatan* (*to threat*), яке походить від прагерманського **treud-* («тиснути», «натиснути», «утомлювати») уже має додаткове значення – «погрожувати, оголошувати про ворожі наміри»): *Mec lādgeteónan þreátedon þearle* (*my foes harassed me sorely*).

Аналогічно, дієслова *fæstan* (*to fast* – «утримуватися від їжі»), «дотримуватися посту») розвинулися від прагерманського **fastan* (*to fast* – «міцно триматися за щось»), *seoþan* (*to seethe* – «бути охопленим якимось почуттям») від давньоанглійського *seoþan* «кипіти» та прайндоевропейського **seut-* – «кипіти», а прикметник *biter* (*bitter*) – від **bitras-* – «розколювати», та давньоанглійського дієслова *bitan* – «кусати»; обидва приклади демонструють процес розширення концептуальної сфери більш абстрактних понять внаслідок емпіричних уявлень про конкретні явища.

Образна метафора у давньоанглійській період представлена, здебільшого, кенінгами – описовими поетичними зворотами, що застосовувалися замість звичної назви предмету або особи. Кенінг подібний до метафори, але, на відміну від неї, він ніколи не позначає абстрактне поняття, а конкретний предмет або істоту.

Кенінг складається з двох частин: основи й означення. Основа є метафоричним позначенням референта, а означення (виражене іменником) обирається з його денотативної сфери, немовби повертаючи кенінг у вихідну форму. Наприклад, у кенінгу *hrongrād* референт (море) порівнюється з зовсім іншим об'єктом, назва якого представлена у слові (*road*), але з контекстуальним підтекстом (*road for whales*). Таким чином, у процесі створення кенінга тут задіяні ті ж самі механізми, що й для створення метонімії.

Отже, давньоанглійська метафора базується на зовнішній або внутрішній подібності об'єктів або виконанні схожої функції та має, у більшості випадків, номінативну функцію, не обмежуючись, проте, лише нею. Так, вона призводить не лише до омонімії у випадку з номінативною (*hwit* (*white*) – 1. «білий»; 2. «білок ока»), а й до полісемії у випадку з концептуальною (*bearhtm* (*burn*) – 1. «шум», «сум'яття»; 2. «блиск»,

«мерехтіння»; 3. «мить», «швидкий погляд», «спалах») та синонімії – образною метафорою («король» – *cyning*, або *bēag-gyfan* (ring giver), або *freawrasnum* (splendid chain), або *lēod-gebyrgea* (protector of people).

Іншим засобом виникнення полісемії у давньоанглійській мові є явище метонімії. Засноване на принципі економії мовних засобів, явище метонімії виражається у семантичній компресії тексту та призводить до виникнення додаткових значень лексичної одиниці. У більшості випадків метонімія зустрічається у середньоанглійській та новоанглійській період (*to face*, *to eye*, *drifan*, *loft*, *gift* тощо). Проте перенесення значення, заснований на безпосередній суміжності співвіднесених об'єктів, уже на ранній стадії відіграє суттєву роль у процесі семантичних змін, причому не лише на рівні конкретних, а й абстрактних слів.

Давньоанглійське *boс* («письмовий документ») бере початок у праїноєвропейському **bokiz* «букове дерево», оскільки саме на букових дощатках вирізали давньоанглійські рунічні письмена. Пізніше, у середньоанглійській період, значення конкретизується до сучасного – «письмовий твір», «художнє видання у вигляді зброшурованих аркушів друкованого матеріалу», тобто метонімія поступиться іншому семантичному перетворенню – звуженню. Перенесення назви речовини на вироби з неї спостерігається також на прикладі значення давньоанглійського *seolfog* – «срібло» та «монети зі срібла», *glæs* – «скло» та «вироб зі скла», *iren* – «залізо» та «вироб із заліза», *wudu* – «деревина» та «вироб з деревини» тощо.

Перенесення назв частин тіла людини на назви мір довжини спостерігаємо на прикладі слів *fot* (*foot* – «ступня, фут»), від праїноєвропейського **ped-* – «ступня», де мірою довжини виступає довжина ступні людини. Аналогічно, давньоанглійське *gierd* (*yard* – «прут», «палиця», «жердина», «ярд») розвинулося від праїноєвропейського **gazdjo-* – «прут», «палиця», «жердина» і було введено королем Едгаром, дорівнюючи відстані від кінчика носа його величності до кінчика його середнього пальця. Назви органів тіла також переносяться на назви соціального статусу людини (*heafod* – «той, хто керує»), функції у соціумі та місцепозначення (*hand* – «влада», «контроль» та «бік»).

Загалом, давньоанглійська метонімія місця, функції й матеріалу переважає над іншими типами (часу, засобу, належності), служить номінативним цілям і сприяє розвитку лексичних засобів мови.

Безперервний процес пізнання об'єктивної реальності впливає на семантичний розвиток слів і зміну асоціативних образів об'єктів навколишнього світу, що розширює межі лексико-семантичної системи мови. Процеси аксіологічних переосмислень у семантичній структурі лексем призводять до редукування, нейтралізації або поляризації аксіологічного значення, що проявляється у втраті позитивних / негативних сем та виражається, зокрема, в явищах амеліорації та пейорації семантичного значення [4, с. 5].

Амеліорація, або покращення історичного значення слова, відбувається, здебільшого, у сфері соціально значущих понять. Класичним прикладом є давньоанглійське *swen* (*queen*), первісне значення якого – «жінка» (від праїноєвропейського кореня **gwen-* – «жінка», та згодом було звужене до значення «жінка короля» і, нарешті, до значення «королева».

Амеліорації піддалося й слово *preost* (*priest*) – «священник», похідне від грецького *presbuteros* – «старійшина», «чоловік похилого віку». Оскільки церковні парафії більшості церков очолюють люди похилого, а не молодого віку, і тому що вік часто асоціюється з мудрістю й досвідом, грецьке слово поступово набуло значення «церковний лідер», «священник».

Зміни у конотативному значенні, які приводять до негативізації вихідного нейтрального значення, називаються пейорацією. Як і амеліорація, пейорація, здебільшого, виникає на базі схожості й асоціації з вихідним словом.

Наприклад, давньоанглійське *moðog* (*murder*) – «убивство» походить від праїноєвропейського кореня **meг-* з нейтральним значенням «стирати», яке має й додаткову сему – «шкодити», «умирати»). З розвитком значення залишається лише сема, пов'язана зі смертю, інші – відсікаються.

Аналогічно відбувається зміна значення праїноєвропейського **burzjan-* – «захист», «притулок», яке, у свою чергу, розвинулося з кореня **bhergh-* – «переховувати», «захищати». У давньоанглійській період значення звужується й погіршується, отримуючи додаткове значення – «ховати у землі», «поховати».

Як амеліорація, так і пейорація базуються на синкретичності змісту лексеми як результаті її історичного розвитку, її здатності акумулювати соціальний досвід носіїв мови. Синкретичність надає можливість поєднання в одному й тому ж знакові протилежних значень, які можуть витіснити одне одного або функціонувати у мовленні як рівноправні значення – у вигляді енантіонімів.

Висновки. Дослідження, проведене на матеріалі 180 лексичних одиниць, відібраних методом суцільної вибірки зі словника Online Etymology Dictionary [5], засвідчило, що процес семантичних змін у давньоанглійській період відбувався здебільшого шляхом метафоричних переносень (їх було нараховано 46%). Майже вдвічі меншим є показник кількості прикладів звуження значення (22%) та втричі – метонімічних переносень (17%). Приклади узагальнення значення становлять 11%. Рідше за все представлені процеси пейорації (4%) та амеліорації (2%) – подібні зміни інтенсифікуються у середньоанглійській період, зумовлені екстарлінгвістичними факторами.

Превальювання кількісних семантичних трансформацій над всіма іншими у даний період можна пояснити активним пізнанням англійцями дійсності, розвитком мислення, перенесенням знань з однієї сфери буття в іншу в умовах відсутності денотативних і сигніфікативних обмежень, з одного боку, а з іншого, – зародження слів на базі розпливчастих понять, якими оперує підсвідомість.

У цілому, зміни значень слова є закономірністю розвитку будь-якої мови, без нього неможливе його існування та функціонування. Семантичні зміни давньоанглійського періоду демонструють початок відособлення англійської мови від інших споріднених мов та її автономне, зумовлене соціокультурними й внутрішньомовними особливостями, формування.

Перспективи подальшого дослідження ми пов'язуємо з аналізом таких напрямів розвитку словникового складу давньоанглійської мови, як утрата слів, та порівнянням отриманих результатів з даними про екстарлінгвістичні фактори його розвитку.

Література:

1. Кошкина Е. Г. Феномен “bedeutungswandel”. К вопросу о причинах и типологии семантических трансформаций (на материале немецкого языка). Ното Loquens: Актуальные вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. 2013. Вып. 5. С. 35 – 42.
2. Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 500 с.
3. Антонюк М. О. Структурно-семантичні та функціональні характеристики давньоанглійської метафори: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови»/ Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2008. 13 с.
4. Антонченко Т. М. Основні тенденції аксіологічних змін у семантичній структурі американізмів: автореферат дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04. «Германські мови» / Київський держ. лінгв. ун-т. Київ, 2000. 28 с.
5. Harper D. Online Etymology Dictionary. Lancaster. USA, 2000: електрон. версія словнику. URL: <https://www.etymonline.com> (дата звернення: 19.06.2018).

Мельниченко Г. В. Семантические изменения как интралингвистический фактор развития словарного состава древнеанглийского языка

Аннотация. В статье анализируется сущность понятия «семантические изменения лексического состава

языка». Выделены типы семантических изменений: количественные (сужение значения слова и его расширение), качественные (метафоризация и метонимизация) и аксиологические (амелиорация и пейорация). Установлено, что процесс семантических изменений в древнеанглийский период происходил, в основном, за счет метафорических переносов и сужения значения.

Ключевые слова: семантические изменения, развитие словаря, древнеанглийский период, метафора, метонимия, сужение, генерализация, амелиорация, пейорация.

Melnychenko H. Semantic changes as an intralinguistic factor of development of the Old English vocabulary

Summary. The article analyzes the essence of the notion “semantic changes of lexis”. There have been pointed out some types of semantic changes: quantitative (narrowing, generalization), qualitative (metaphors, metonymies) and axiological (amelioration, pejoration). It has been established that the process of semantic changes in the Old English period took place mostly at the expense of metaphoric transference and narrowing of meaning.

Key words: semantic changes, vocabulary development, Old English, metaphor, metonymy, narrowing, generalization, amelioration, pejoration.